

Anna COSTAL, Joaquim RABASEDA i Joan GAY, *Les primeres havaneres a Catalunya. Imperialisme i sensualitat abans de Carmen* (Barcelona, Rafael Dalmau, Editor, 2023), 214 pàgines

Anna Costal i els seus coautors ja duen acumulat, junts o per separat, sols o amb altres col·laboradors, un considerable bagatge de desmuntadors de mites de la història de les activitats musicals i, per extensió, de la història cultural i social de la Catalunya moderna. Ara s'han encarregat de desfer-ne un altre, i un de ben recent. Com a introducció, prenen peu d'un intercanvi entre dos presentadors de Catalunya Ràdio sentit un matí d'estiu del 2022, l'endemà de la ja tradicional «Cantada d'Havaneres» de Calella de Palafrugell, retransmesa, com és habitual, per TV3. Hi surt, inevitablement, una referència a la cançó «El meu avi», que, com tothom sap, és del 1968, i que un dels dos interlocutors qualifica, sense ni gota d'ironia aparent, de «Mítica!». Costal, Rabaseda i Gay s'hi haurien pogut rabejar fins a fer-hi sang, però, molt generosament, se n'abstenen. En comptes d'això, comencen simplement la seva implacable exposició dels fets, els fets documentats, constatant que l'elevació a la categoria de mite diguem-ne nacional de l'afecció de la gent d'una part de la costa catalana a cantar les anomenades «havaneres» es remunta a la publicació el 1948, en una edició de bibliòfil típica d'aquells tristos anys, d'un *Àlbum de habaneras*, molt selectivament arrencades del molt més vast repertori d'una colla de vells cantaires de taverna empordanesos. El procés mitificador no va engegar-se de debò, però, fins al 1966, amb el recull *Calella de Palafrugell i les havaneres*, de Joan Pericot, en coincidència amb la primera de les cantades públiques. Que durant molts anys, afegeixo jo, van ser un afer d'iniciats que no transcendia gaire de la gent del poble i els voltants i d'un nombre selecte d'estiuejants de condició burgesa ben consolidada –els més vells dels quals tendeixen avui, en la meua experiència, a parlar amb un cert distanciament de les multitudinàries celebracions actuals: cantar havaneres a la platja de Calella ja no és el que era. I és que l'autèntica mitificació, en realitat –i això continuo dient-ho jo– és un producte dels anys de l'hegemonia de Convergència i Unió i la política de «fer país», quan CaixaBank encara era la Caixa i «nostra», quan els xiquets de Valls proliferaven com els conills tot convertint-se en «castellers» i TV3 ens regalava amb uns llargs anuncis, molt agradables a la vista, que semblaven que havien de ser de la Coca-Cola i resultaven ser-ho de Catalunya.

Ens trobem, doncs, davant d'una típica «tradició inventada»: una pràctica cultural suposadament nascuda dels lligams directes amb Cuba establerts als temps heroics de la navegació a vela per un determinat sector de la població d'un racó de la costa catalana. Enfront d'ella, Costal, Rabaseda i Gay passen a reconstruir la història de debò de l'havanera a Catalunya, la que es basa en la recerca documental i en la reflexió que, havent-la instigat, l'acompanya fins a la fi (sempre provisional) en una permanent relació dialèctica. Capítol rere capítol i apartat rere apartat, fan emergir, a partir d'una data més reculada que no la que li atribueix el mite i amb un apogeu anterior d'unes dècades al suposadament crucial daltabaix de la pèrdua de Cuba, un diferent i molt distintiu fenomen musical de dues cares, ball i cançó, importades en aquest ordre cronològic, si més no a Catalunya. Que l'origen el tenien, ball i cançó, a les colònies antillanes és, el nom ho diu, incontrovertible, però ni més ni menys que dir que la polca el tenia a Polònia i igual de vacu. No va ser pas directament d'allà que va arribar a la nostra terra, ni la hi van dur emigrants que en tornaven ni navegants que hi anaven i venien. Hi va fer via pels camins que seguien unes modes musicals nascudes sota altres cels. La seva introducció i adquisició de carta de naturalesa a Catalunya, en la mesura en què es pot reconstruir com Déu mana, és a dir, a cop de document, és un procés múltiple i complex, amb fils conductors diversos que cal destriar sense destruir-ne en el procés l'essencial entrelaçament. És el que Costal, Rabaseda i Gay fan pacientment i sistemàticament, bastint una molt rica i multifacètica visió que serà la

solidíssima base de tota futura investigació, susceptible de retocs, afegits i alguna esmena, però no, n'estic segur, de refutació.

No ho serà, en primer lloc –i és potser allò que més immediatament impressiona el lector– pel gran esforç de recerca, bibliogràfica, hemerogràfica i d'arxiu, i no limitada a fons catalans, que la recolza. El trio ha desenterrat documents, i documents il·luminadors, que en molts casos ningú no coneixia. Molt particularment, han posat en contribució recerca pròpia i d'altri a fons d'arxius comarcals, de les terres gironines la majoria, però no tots, de manera que un dels mèrits del llibre, i no pas el més petit, és que el seu camp visual transcendeix considerablement els habituals límits barcelonins. Un altre n'és que el resultat de la localització i consulta de fons familiars s'assenta damunt uns fonaments documentals d'una solidesa que supera àmpliament el que un hauria gosat esperar de l'evidència de la producció i difusió de partitures de piano i de piano i veu per al consum del públic burgès, en comptes d'haver-les d'inferir dels eventuals anuncis de premsa (i cal saludar aquí la utilíssima tasca duta a terme pels compiladors dels «Inventaris musicals de Catalunya»). Com que la caça del document és com qualsevol altra mena de caça, tot això indica fins a quin punt Costal i els seus companys coneixen el terreny de la història musical de Catalunya al segle XIX.

Però sobretot la seva visió de la història de l'havanera a Catalunya està ben sòlidament fonamentada i resulta convincent perquè no han volgut satisfer merament una curiositat erudita, sinó arribar a la comprensió del significat històric del fenomen. El llibre, dit d'una altra manera, és un estudi de cas de la inserció social, econòmica i cultural de l'activitat musical en un lloc i un moment determinats. S'hi exposa, en concret, com l'auge de l'havanera a la Catalunya vuitcentista és una manifestació de la transformació capitalista de les formes d'ocupació del lleure, aspecte parcial de l'evolució més general d'una societat en procés d'industrialització. S'hi mostra com la introducció i la ràpida popularització d'aquests ball i cançó són inseparables de la proliferació dels pianos als domicilis d'una burgesia en procés ella mateixa d'expansió i consolidació en classe dominant i als cafès, accessibles a sectors de la subalterna; de la divulgació per la impremta de la música i la lletra de balls i cançons i la diversificació d'aquesta oferta a dos nivells de públic; de la paral·lela diversificació de l'oferta teatral i, a través d'ella, la musical; de l'emergència de noves formes i llocs de sociabilitat, privats i comercials (casinos, societats, sales de ball); de la professionalització dels músics, la introducció de nous instruments i el creixement en nombre i sofisticació dels grups d'instrumentistes, i de l'augment en la rapidesa i l'abast de la difusió de la moda musical a nivell estatal i internacional i la interconnexió d'aquests nivells. I s'hi mostra, tot això, no com acabo de fer-ho jo, en una successió d'apartats corresponents als fenòmens enumerats, sinó adaptant-ne al màxim possible l'exposició al seu desplegament combinat a través del temps.

La relació entre les estructures socioeconòmiques i els fets culturals, com Costal mateixa i els seus coautors subratllen molt justament a les darreres ratlles de l'epíleg, no es mou mai, però, en una direcció única. El seu recorregut fins a aquest punt final ho ha tingut present en tot moment i ens ha fet veure com el fenomen de l'americana o havanera actuava damunt els homes i les dones que la ballaven i la cantaven, afaïçonant-ne la sensibilitat, modelant-ne el comportament en societat, canalitzant-ne i reforçant-ne la creació o l'acceptació de formes noves de sociabilitat i ajudant a arraconar-ne alguna de vella, modificant-ne la llengua i influint sobre la manera de veure el món que els i les voltava i de veure's dins d'ell –dins la societat, dins l'estat, dins el món de més enllà–: contribuint, en un mot, a conformar-ne la ideologia. I, això, tant més poderosament que actuava de manera subtil a través dels actes senzills i habituals de la vida i dins el seu vessant més agradable, el de les hores pròpies, les hores de l'esbarjo. I també, altre cop, a nivells socials diversos i en alguns

aspectes en sentits antagònics, tot i que fonamentalment hi va dominar el paper d'instrument d'aculturació burgesa o, en altres mots, el que Albert Garcia Balañà va anomenar ja fa temps, en relació amb les iniciatives claverianes, «ordenació cultural». En aquest punt, de fet, la relació que Costal, Rabaseda i Gay detecten entre l'havanera, per una banda, i les qüestions de la independència de Cuba i l'abolició de l'esclavitud, per una altra, em sembla anar en un sentit menys radical o, com a mínim, ser més ambivalent que no la presenten ells, sobretot pel que fa al segon aspecte. És cert que un cas molt concret, el de la que canten a *Si us plau per força*, de Pitarra i Gordon, una noia blanca i un cor d'esclaus negres, invita clarament a aquesta lectura i, en un moment històric molt precís, la conjuntura potser afavoria que se suscités simpaties de la mateixa mena en certs sectors del públic. Però en una perspectiva una mica més llarga ja no ho veig tan clar: el potencial en aquest sentit del jocuineig eròtic entre «negritos» i «negrites», o «negrites/mulates» i blancs –deixant de banda l'inconscient racisme de fons que seria anacrònic de retreure retrospectivament– es dilueix, diria jo, en l'exotisme que presta picantor al gènere i que té, alhora, unes connotacions molt clares de, mirant-ho des de l'angle més favorable, condescendència colonialista. És l'única reserva d'una mica de substància que em suscita el llibre: ben poca cosa al costat de tot el que aporta, en termes d'informació i de reflexió, al coneixement de la història cultural de Catalunya.

Per tal, finalment, de prevenir qualsevol eventual equívoc, cal que quedi ben clar que Costal, Rabaseda i Gay no neguen en cap moment que l'invent d'aquesta particular tradició es fes damunt la sòlida base de l'arrelat costum de cantar havaneres entre els sectors més modestos de la població d'unes certes comarques de Catalunya, ni en menystenen la importància històrica. Ben al contrari, fan repetidament referència a la pervivència fins a mitjan segle XX de moltes de les peces de les quals desentrellen l'origen i daten la introducció, igual com celebren com es mereix l'esforç dels que en el seu moment van intervenir per evitar *in extremis* que aquest patrimoni cultural caigués en l'oblit. Però és, de fet, el seu treball de desmitificació i pacient reconstrucció històrica que permet a aquest patrimoni de recuperar el seu autèntic caràcter i sentit, que la reducció a un únic gènere extret d'un repertori molt més vast, en una tria operada en unes circumstàncies històriques, socials i ideològiques molt concretes i especials, ha deformat decisivament. Delimitat a l'esclarament dels orígens i la introducció a Catalunya del que va acabar anomenant-se l'havanera, el llibre es queda al llindar de la qüestió del significat d'aquest costum comprovat de cantar-la –a més d'altres coses, cal insistir-hi– a la fàbrica i a la taverna, però la resposta a la qual mena implícitament em sembla inescapable. Aquestes cançons que els arribaven ja com a productes de consum d'un lleure cada cop més mediatitzat per les institucions del capitalisme, els homes –perquè homes eren, molt majoritàriament– que les cantaven se les feien seves, restituint-les a la condició d'activitat lúdica lliure i espontània i fent-ne suport d'una sociabilitat pròpia i instrument de resistència contra la pressió deshumanitzadora de l'organització fabril del treball assalariat. El que se n'ha fet després i el que se'n fa ara són unes altres històries.

Joan-Lluís MARFANY*
Universitat de Liverpool

* Joan Lluís Marfany, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3254-0696>.